

Özbek Türkçesinde Doğum ve Ölüm Sürecinde Yaşla İlgili Kavramlar

Selahittin TOLKUN*

Öz: Özbek Türkçesinde doğum ve ölüm sürecinde yaşla ilgili yaşı ifade etme, yaşı sorma ve soru cevaplama, doğum tarihi belirtme konusunda kalıp kullanımlar bulunmaktadır. Doğum tarihi konusunda iki farklı takvim karşımıza çıkmaktadır. Modern Özbek hayatında esasen miladî takvim kullanılmaktadır, ancak halk arasında 12 Hayvanlı Takvim de bilinmekte, dolayısıyla kişinin doğumu hem miladî hem de hayvan takvimine göre sorulmaktadır. Aynı şekilde bütün Türk lehçelerinde olduğu değişik yaş dönemlerini belirten çäqä (çocuk), çäqälâq (bebek), yâş (küçük, genç vs.), bälä (çocuk), çäqä (çocuk), yigit (delikanlı), ösmir (12-16 yaş aralığındaki ergen), öspirin (ergen delikanlı), kelinçäk (yeni gelin), cuvân (yeni evli kadın, genç dul kadın) gibi belgisiz isimler mevcuttur. Bunun yanında tıpkı Türkiye Türkçesinde olduğu gibi esasında birtakım akrabalık bildiren kelimeler de insanlara hitap için kullanılmaktadır. Gerçek anlamı “anne” olan ancak yaşlı kadınlara hitapta ânä ~ ânâxân ~ ânâcân ~ âyi; yaşlı erkeklere hitapta âtäxân (baba) buvâ (dede), bâbâ (dede); ayrıca xâlâ (teyze), ukä (kardeş), ini (erkek kardeş) gibi kelimeler de yabancılara hitapta kullanılmaktadır.

Anahtar kelimeler: Özbek Türkçesinde yaş sorma, Özbek Türkçesinde yaş belirtme, Özbek Türkçesinde doğum tarihi sorma ve cevaplama, Özbek Türkçesinde hitap kelimeleri.

Age-Related Concepts in Birth and Death Process in Uzbek Turkish

Abstract: In Uzbek Turkic, there are stereotypes about expressing age, asking age and answering questions, and specifying the date of birth in the process of birth and death. There are two different calendars regarding the date of birth. In modern Uzbek life, essentially the Gregorian calendar is used, but the 12-Animal Cycle Calendar is also known among the people, so the birth of the person is asked both according to the Gregorian and the animal calendar. Likewise, in all Turkic dialects, there are indefinite nouns such as chaqa (child), chaqaloq (baby), yosh (small, young, etc.), bola (child), çäqä (child), yigit (young man), o'smir (adolescent between the ages of 12-16), o'spirin (adolescent boy), kelinçak (new bride), juvon (newlywed woman, young widow). In addition, just like in Turkish Turkey, words that actually indicate a certain kinship are also used to address people. Words such as ona ~ onaxon ~ oyi, which means “mother” but refers to older women; otaxon (father), buva ~ bobo (grandfather); in addition opa (elder sister), singil (younger sister), xola (maternal aunt), jıyan (nephew), uka (younger brother or sister), ini (younger brother) which are used for addressing that people is older or younger than the speaker instead of their real name.

Keywords: Asking age in Uzbek Turkic, specifying age in Uzbek Turkic, asking and answering date of birth in Uzbek Turkic, addressing words in Uzbek Turkic.

* Prof. Dr, Anadolu Üniversitesi, e-posta: stolkun@anadolu.edu.tr / ORCID: 0000-0002-0603-7010.

Makale Gönderilme Tarihi / Article Submission Date: 24-08-2022

Makale Kabul Tarihi / Article Acceptance Date: 30-08-2022

Araştırma Makalesi / Research Article

Giriş

Dilin hemen her alanında olduğu gibi doğumla başlayan ölümle biten süreç arasında değişik yaş dönemlerini ifade eden birtakım kelimeler bulunmaktadır. Türkiye Türkçesinden örnek verecek olursak, bunların bir kısmı *bebek, çocuk, genç, ihtiyar, kocakarı* vb. doğrudan dönem bildiren kelimelerdir. Bir kısmı ise tıpkı aslında annenin kız kardeşi demek olan “teyze” kelimesinin yaşı büyük kadınlara hitapta söylenmesi gibi gerçek anlamlı kelimelerin yan anlamda kullanılmasıyla ortaya çıkmıştır. Bunların yanı sıra kişinin ne kadar yaşadığını sormak için *kaç* soru zarfından yararlanarak oluşturulan “yaş kaç? yaş ne kadar? yaş kaç ol-?, kaç gir-?, kaç bitir-?” gibi soru kalıpları vardır. Yine bunların cevabı olarak sayı isminin yaş kelimesine belirtisiz isim tamlamasıyla bağlanması, ardından ortaya çıkan bu kelime grubunun da “bas-, bitir-, tamamlama-, devir-, gir- vb.” fiillerle kullanılması tarzında söyleyişler söz konusudur. Keza doğum tarihini sormak için “ne zaman doğ-, kaç tarihinde dünyaya gel-” gibi soru cümleleri ile bunların cevabı olarak bulunma hâli eki almış yıl isimleri, ilgili fiillerle kullanılmaktadır. Biz Türkiye Türkçesi için söz konusu olan bu ifade yollarının aynı şekilde Özbek Türkçesinde de bulunduğunu görüyoruz.

Not: Bu çalışmada Özbek Türkçesiyle yazılan metinler 34 Harfli Türk Dünyası Ortak Alfabesine göre Latin harflerine aktarılmıştır; ancak kaynakça, gönderme ve eser adlarında hâlihazırda kullanılan Özbek Latin alfabesinden yararlanılmıştır.

Özbek Türkçesinde Yaşla İlgili İfadeler

Öncelikle Türkçe kökenli *yâş* kelimesi 5 ciltlik *Özbek Tilining İzâhli Luğâti*'nde şöyle açıklanmaktadır: 1. Doğulan vakitten başlayarak yaşanan yılların tamamı, ömür uzunluğu. 2. İnsan veya hayvanın hayatındaki basamak, devir, ömür. 3. Yıl. 4. Yaşlı olmayan, genç. 5. Yeterli tecrübesi olmayan, tecrübesiz. 6. Yeni teşkil edilen, yeni şekillenen.

Aynı madde içerisinde *yâş* kelimesinin *yâşını yâşâb âşını âşâgân* “uzun ömür görmüş kişi, yaşını yaşamış yemeğini yemiştir”, *yetti yâşdân yetmiş yâşgâçâ* “yediden yetmişe, herkes”, *yâşi yetmâgân* “çok genç, yaşı olgunlaşmamış” ve *yâşi ötgân ~ qäytgân ~ ozgân* “orta yaş deviren” gibi deyim ve atasözlerinde muhtelif anlamlarda kullanıldığı belirtilmektedir. Keza aynı madde içinde *yâş kelsâ işgâ qârı kelsâ âşgâ* “genç gelirse işe, yaşlı gelirse yemeğe”, *yâşdân xâtâ, kättädân uzr* “Gençten hata, büyükten özür!” atasözleri de verilmektedir.

Yine sözlükte *yâş* ile türetilmiş şu kelimelere de yer verilmektedir: *yâşdâş* “yaşıt”, *yâşläy* “küçük yaştayken, gençken”; *yâşlik* “1). Çocukluk, gençlik. 2) Ergenlik, delikanlılık”; *yâşli*

¹ Bu deyim Türkiye Türkçesinin kimi ağızlarında “Yaşını yaşamış, dişini dişlemiş.” şeklinde bulunmaktadır (Tan, 2021, s. 74)

“(sayı sıfatıyla birlikte) yaşında” ; *yâşlärçä* “çocukça”, *yâşlik qıl-* “çocukça davranmak”, *yâş-yäläng* “gençler, genç topluluğu” *yâş-qäri* veya *yâşu qäri* “genç ihtiyar, herkes”.

Yâş kelimesi “genç” anlamında da kullanılabilir: *yâş xâtın* “genç kadın”, *hâli yâş ekän* “daha gençmiş, daha yaşı küçükmiş”.

Doğumla ilgili kavramlar

Doğmak kavramıyla ilgili olarak *tuğ-* “doğurmak”, *tuğıl-* “doğmak”, *tävällud tâp-* “doğmak”, *dunyâgä kel-* “doğmak” fiilleri bulunmaktadır. Kişinin ne zaman doğduğunu belirtmek için ise *neçänçi* “kaçıncı” veya *qäysi* “hangi” sıfatları bulunma hâli eki alan *kün*, *ây* veya *yil* kelimelerine getirilir. Yahut doğrudan *qäçän* “ne zaman” soru zarfı, doğmak anlamındaki fiillerden birisine bağlanır. Ay sorulduğunda bulunma hâli eki (ör: *fevraldä tuğıl-* “şubatta doğmak”) kullanılır. Yıl söz konusu olduğunda ise yaygın olarak sıra sayıları türeten ekten (ör: *qırq birinçi yıldä tuğıl-* “1941’de doğmak”) yararlanılır veya Türkiye Türkçesinde olduğu gibi ilgili tarihin sonuna bulunma hâli eki getirilir: *qırq birdä tuğıl-* “1941’de doğmak”. Bunlardan sıra sayı sıfatlarının bu şekilde kullanılması Sovyetler Birliğinde yaşamak zorunda kalan diğer Türk topluluklarının dilinde de görülür ve bu kullanım muhtemelen Rusçadan çeviridir.

Bunların dışında tarihî metinlerde kullanılan *qäy(si) kuni ~ häftäsi ~ yili tuğıl-* “hangi gün ~ hafta ~ yıl doğmak” gibi kullanımlar da söz konusu olabilmektedir. Mesela, son dönem Özbek şiirinin önde gelen isimlerden Jamol Kamol, Genceli Nizami’nin şiirini Özbek Türkçesine çevirirken bu yapıyı kullanmıştır: *Sordikim, tuğıldı oğling qäy küni?* “Oğlun ne gün doğdu diye sordu.” (Kamol, 2017, s. 93)

Ömürle ilgili fiiller

Öncelikle *yaşamak* anlamında *yäşä-* yanında Arapça *عمر* “umr” kelimesinden türetilmiş *umr kör-*, *umr sür-* birleşik fiilleri kullanılmaktadır. Ancak geçmişten söz ederken kullanılan *öt-* “geçmek” fiili de “malum zamanda yaşamış olmak” anlamında kullanılır: *Nävâiy Herâtdä ötgän*. “Nevâî Herat’ta yaşamıştır.”

Ös-, *kättä bol-* fiilleri genel olarak büyüme, *ulğäy-* ise yaşın ilerlemesi anlamındadır. *Yâşı äñçägä bâr-* birleşik fiili “yaşı epey ilerlemek, yaşı bir yerlere varmak” anlamında kullanılır.

Yaşlanmak anlamında *qäri* ismiyle ile sesteş *qäri-* “yaşlanmak” yanında *keksä* “yaşlı” kelimesinden türemiş *keksäy-* (< *keksä+y-*) ve *qärtäy-* (< **qäri-t+äy-*) fiilleri bulunmaktadır. Bunlara ek olarak *yâş(+iyelik) öt-* “yaşı geçmek” birleşik fiili mevcuttur. *Eskir-* “eskimek”

fiili de yerine göre yaşlanmak anlamına gelebilmektedir: *Endi biz hām eskirib qāldik* “Artık biz de eskidik.” *Qāyt-* “dönmek” fiili de *yâş* kelimesiyle birlikte “*yaşlanmak, yaşı ilerlemek*” anlamında kullanılabilir: *Endi uning yâşi qāytgān* “Artık onun yaşı ilerlemiş.” Gençleşmek anlamında ise *yâşār-* ~ *yâşār-* fiili kullanılmaktadır.

Yaşı öğrenmek için kullanılan ifadeler

Kişinin yaşını öğrenmek için yaygın olarak *neçä* “kaç”, ilaveten *qānçä* “kaç” sıfatları kullanılır. Soru olarak *yâş(+iyelik) neçä(+dä)* “yaş(+iyelik) kaç(+ta)”, *yâş(+iyelik) neçä(+dä) (bār)* “yaş(+iyelik) kaç(+ta) (var)”, *neçä yâş(+iyelik)+dä* “kaç yaşında”, *neçä yâşli(k)* “kaç yaşında”, *neçä yâşgä çıq-* “kaç yaşına girmek”, *yâşgä kir-* “yaşa girmek” gibi yapılardan yararlanır.

Özbek yazı dilinde *neçä* “kaç” şeklinde kullanılan soru kelimesi konuşma dilinde çok defa *neçi* biçiminde telaffuz edilir. *Özbek Tilining İzohli Lug‘ati*’nin 2 ciltlik ilk baskısında bu kelime bulunmaz, ancak 5 ciltlik yeni baskısında bu kelimedenden türemiş *neçilämçi* “kaçıncı” örneği bulunmaktadır. Buna mukabil kelimenin sanal âlemde bu şekilde sıkça kullanıldığı görülmektedir. Öte yandan nadiren de olsa düzyazıda bu kullanım görülür: *yâşingiz neçidä* “yaşınız kaçta?” (Kadirov, 2020, s. 208).

Sayı isimleri sıfat olarak kullanıldığında *yâş(lik)+iyelik+dä*, *yâşli(k)*, *yâşār* kelimelerinden yararlanır: *ottiz beş yâşdä ~ yâşidä ~ yâşligidä ~ yâşlik ~ yâşār* “35 yaşında”.

Aşağıda değişik kullanım örnekleri verilmektedir.

/.../ 3-4 yil ustāz körgān şāgird 16-17 yâşidä özi mustāqıl iş yūritä ālädigān ustāgä, /.../ “/.../ 3-4 yıl usta gören çırak 16-17 yaşında kendisi müstakil iş yürütebilecek ustaya /.../” (Şoumarov vd., 2008. s. 6).

Tālibcān āltı yâşligidä ānāsi ölgān. “Talibcan altı yaşındayken anası ölmüş.” (Ahmad, 2008, s. 7)

Eng kättäsi on üçgä kirgān, āräläri bir yārim-ikki yâşār. yum-yumälāq sāğlām bālälär edi. “En büyüğü on üçe giren, araları bir buçuk - iki yaşında, yusuvarlak sağlam çocuklardı.” (Muxtor, 2018, s. 294).

Men uning on toqqiz yâşlik nāvqırān çağını sirä-sirä köz āldimgä keltirālmäymän. “Ben onun on dokuz yaşındaki gençlik çağını asla ve asla göz önüme getiremiyorum.” (Muxtor, 2018, s. 348).

Yāqındä ikki yâşgä kirädi. “Yakında iki yaşına girecek” (Ahmad, 2008, s. 118).

Endi u ānçä yâşgä bārib qālgān /.../ “Artık o yaşı epey ilerlemiş /.../” (Ahmad, 2008, s. 112).

Hāli yetti yâşgä tolmāgān bālā, /.../ “Daha yedi yaşını doldurmamış çocuk, /.../” (Avaz, 2006, s. 13)

Özbekistan’da esasen Miladî takvim kullanılmaktadır. Dolayısıyla doğumla ilgili sorular ilk etapta bu takvime göre yöneltilir: *Qaçân tuğilgänsiz? – Yetmişinçi yildä tuğilgänmän.* “Ne zaman doğdunuz? – 1975’te doğdum”. Ancak halk arasında 12 Hayvanlı Türk Takvimi de bilinmektedir. Dolayısıyla kişinin bu takvime göre de doğum bilgisi söz konusudur. 12 Hayvanlı Türk Takvimine göre kişinin yılından ziyade hangi döneme mensup olduğunu öğrenmek için *müçäl* kelimesi kullanılır. Bunun için de “*Müçälingiz nimä? ~ Qäysi müçäldänsiz? ~ Qäysi müçäldä tuğilgänsiz? ~ Müçälingiz qäysi yili?*” gibi soru ifadelerinden yararlanır. Ayrıca on iki yılda bir *müçäl* tamamlandığı için “*müçäl toyi*” adıyla kutlama yapılmakta, kişiler *birinçi müçäl* “12 yaş”, *ikkinçi müçäl* “24 yaş” vb. ifadeleriyle de yaş ifade edebilmektedir. Dolayısıyla *müçäl*, kişiler için 12 yıllık dönemi de bildirmektedir.

Müçäl kelimesi sözlükte şu şekilde açıklanmıştır: 1) Doğu ve Merkezî Asya’da yaygın kullanılan, geleneğe göre 12 yılı içeren ve her biri bir hayvan (sıçan, sığır, kaplan, tavşan, balık, yılan, at, koyun, maymun, tavuk, köpek, domuz) adıyla adlandırılan, ayrıca yıl başı 22 Mart’tan başlatılan yıl hesabı. 2) Kişinin bu hesaba göre doğduğu yıl.

Keza *müçäl* dönemlerinin kullanımıyla ilgili internette aşağıdaki bilgi bulunmaktadır.

Mesela, insan bir müçel yaşına kadar küçük çocuk, ikinci müçel zaman (13-24 arası) yaşında ergen, üçüncü ve dördüncü müçelde (25-26 ile 37-48 arası) orta yaşlı, beşinci müçelde (49-69 arası) ise yaşlı olur.²

Yaşı tam olarak belirten ifadeler

Türkiye Türkçesinde yaş bildirmek için “dört yaşında” örneğinde olduğu gibi belirtisiz isim tamlaması kullanılır. Ancak Özbek Türkçesinde yine “yaş” kelimesinin kökünden türeyen *yâşli* yapısı veya *yâşär* kelimeleri kullanılır.

4 yâşli oğilçäm bolsä /.../ “Dört yaşındaki oğlum ise /.../”. (Shukrullo, 1991, s. 6).

/.../ yetti yâşär balä şundäy işni qilämi? “/.../ yedi yaşındaki çocuk böyle bir iş yapar mı?” (Fozil Yo‘ldosh o‘g‘li, 1998, s. 15)

Buradaki “yâşär” kelimesinin yapısı iki şekilde açıklanabilir. İlk olarak “yaş” kökünün üzerine, bu lehçede sadece *birâr* kelimesinde kalıplaşarak varlığını sürdüren *+ar* ekinin geldiği düşünülebilir: *yaş+ar > yâşär*. Ancak Eski Uygur Türkçesine ait *Edgü Ögli Tigin - Anyıg Ögli Tigin* adlı eserde geçen, *İnçip sekiz on yaşayur qarı erti* “Fakat seksen yaşında bir ihtiyardı.” (Tulum- Azılı, 2015, s. 90) cümlesindeki *yaşayur* (< *yaş+a-y-ur*) kelimesi, bize Özbek Türkçesinde de kelimenin *yaş+a-r > yâşär* şeklinde bir sıfat-fiil olabileceğini

² Masalan, odam bir muchal yoshigacha - bola, ikkinchi muchal payti (13-24 yosh) - o‘smir, uchinchi va to‘rtinchi muchalda (25-36 yosh, 37-48 yosh) o‘rta yashar, beshinchi muchal - 49-60 yoshda esa kekxa bo‘ladi (Farrux Hasan o‘g‘li, 2013).

düşündürmektedir. Öte yandan bu kelimenin “yaşar” şeklinde geçtiği Korkut Ata hikâyelerinde de aynı şekilde türediği araştırmacılarla kabul edilmektedir (Shahgoli vd., 2019, s. 178).

Kişinin hangi yaşa girdiği, ifadede sayılardan sonra *yâş(i)gä kir-*, *yâş(i)gä çıq-*, *yâş(i)gä tol-*, *yâş(i)gä yet-*, *yâş(i)gä bär-*, *yâş(i)ni kör-* gibi birleşik fiiller getirilerek belirtilir. Soru olarak ise *qänçä (yil)~ neçä (yil) yâşä-* “ne kadar yaşamak” kalıpları kullanılır.

Bir yaştan diğerine geçmeyi ifadede *öt-* “geçmek” kullanılır: *On beşdän on ältigä ötgän.* “On beşten on altıya geçmiş.”

Yaklaşık yaş ifadeleri

Yaş konusunda yaklaşıklık bildirmek için sayı ismine *+lär* çokluk eki yahut sayılardan sonra *çämäsüdä* kelimesi getirilir (bk. Tolkun 2021a, s. 5; Tolkun, 2021b, 150): *(yâşı) ottızlärdä ~ ottız yâşlär ~ ottız yâşlär(i)dä* “(yaşı) otuzlarda” ~ *(yâşı) ottızlär çämäsüdä* “yaşı otuz civarında” ~ *ottız yâşlär çämäsüdä* “otuz yaşları civarında” vb. Bunun dışında ikileme hâlinde sayılar da kullanılabilir: *ottız qırq yâşlär(i)dä* “otuz kırk yaşlarında”, *qırq ellik yâşär* “kırk elli yaşında” vb.

/.../ bu hâlät ortäçä 12- 13 yâşlärgä toğrı kelädi “*/.../ bu durum ortalama 12-13 yaşlarına* denk düşer.” (Shoumarov vd., 2008. s. 6).

/.../ u on bir - on üç yâşli ikki oğlı bilän ävârä edi “*/.../ o; on bir, on üç yaşındaki iki oğlu ile meşguldü.*” (Muxtor, 2018, s. 399).

Yaş belirten belgisiz isimler

Özbek Türkçesinde kişinin ömrünün hangi döneminde olduğunu bildirmede sayılar yanında kısmen yaş ifadesi taşıyan *ortä*, *kiçik* “küçük”, *uluğ* “büyük”, *kättä* “büyük”, *änçä* “epey”, *qäri ~ qäriyä~ keksä* “(cinsiyet ayırt etmeksizin) yaşlı”, *çäl* “ihtiyar adam, ihtiyar koca”, *kämpir* “ihtiyar kadın, ihtiyar zevce”, *gödäk* “emme çağındaki bebek”, *çäqäläq* “bebek” *bälä* “çocuk, küçük çocuk” *yâş*, “bebek, çocuk, ergen, delikanlı vb.”, *yigit* “delikanlı”, *yigitçä* “delikanlı”, *tonğıç* “ilk çocuk”, *ortänçä* “ortanca çocuk”, *kencä* “son çocuk”, *bibi* “nine”, *buvi* “nine”, *ätä*, *bäbä*, *buvä* “dede”, *äqsäqäl* “ihtiyar (erkek)” *çäl* “yaşlı erkek, yaşlı zevç”, *kämpir* “yaşlı hanım, kocakarı, yaşlı zevce”, *kelinçäk* “yeni gelin”, *yâşı kättä ~ uluğ* “yaşı büyük, yaşlı”, *uluğ ~ kättä yâşli(k)* “ileri yaşta” gibi pek çok belgisiz isim de bulunmaktadır.

Orta yaşı belirtmek için de *ortä(çä) yâşär* kalıbı kullanılır: *ortä(çä) yâşär xätin* “orta yaşta kadın”

Farsça kökenli جوان kelimesi Özbekistan yazı dilinde *cuvân* biçimindedir ve “yeni evli genç kadın, genç dul kadın” anlamına gelir. Ancak aynı kelime Afganistan Özbek ağzında *cävân* şeklinde ve “genç” anlamında kullanılmaktadır.

Yeri gelmişken belirtelim, ileri yaştaki kişiler için Özbek Türkçesinde kullanılan *yâşı uluğ* kelimesi Türkmen Türkçesinde *yaşı ullı*, Türkiye Türkçesinde ise *yaşlı* şeklinde yaşamaktadır. Dolayısıyla Türkiye Türkçesindeki *yaşlı* kelimesinin yapısı *yaş+lı* olarak veya *yaşı uluğ* > *yaşı ulu* > *yaşlı* dönüşümünün bir sonucu olarak da düşünülebilir.

Yukarıda sıralanan kelimelerden *çâl* ve *kämpir*, Özbek Türkçesinde çok sık kullanılmaktadır. Bundan dolayı bu iki kelimeye açıklık getirmekte fayda görüyoruz:

Çâl kelimesi sözlükte şöyle tanımlanmıştır: *Yaşlı erkek kişi, ihtiyar, moysafid*. Ancak kelimenin sözlükte belirtilmeyen bir kullanımı daha vardır. Bu kelimeyi kadınların yaşlı kocalarından bahsederken hatta onlara hitap ederken de kullandıkları görülmektedir: */.../ çâl desä çâlgä, yaş desä yâşgä oxşämäydidän, /.../ “/.../ ihtiyar adam desen ihtiyar adama, genç desen gence benzemeyen, /.../ (To‘xtaboyev, 2009, s. 145). Bu kelime hem isimlerin başına sıfat olarak hem de isimlerden sonra gelerek unvan grubu olarak kullanılabilir: /.../ Oris çâl cävâb qäytärmäy /.../, “/.../ ihtiyar Rus adam cevap vermeyerek /.../, (To‘xtaboyev, 2009, s. 213); Xoş, bälälär, çâl buväning xurcunini kim älgänini endiyäm äytmäysizlärmi? “Evet çocuklar, ihtiyar dedenin heybesinin kimin aldığını hâlâ dahi söylemeyecek misiniz?” (To‘xtaboyev, 2009, s. 125). Kimi zaman bu kelimeyi Türkiye Türkçesine “ihtiyar, ihtiyar dedeyi, dedeyi” şeklinde çevirmek mümkündür: *Sen bulärgä qäräb tur, men çälni älib kelämän*. “Sen bunlara bakadur, ben ihtiyarı getireceğim.” (To‘xtaboyev, 2009, s. 212)*

Çâl kelimesinin kadınlar için karşılığı *kämpir* kelimesidir. Sözlükte belirtilerek şu açıklama yapılmıştır: [*< Farsça کمپير “Çok yaşlı erkek veya kadın”*] 1) Yaşı ilerlemiş, yaşlı kadın. 2) Böyle yaşlı kadınların isimlerine eklenerek söylenir. 3) Yaşı ilerlemiş kişinin (yaşı ilerlemiş) karısı ve ona hitap şekli. *Çâl* kelimesi için söylenenler aynı nitelikteki yaşlı kadınları ifadede kullanılan *kämpir* kelimesi için de aynen geçerlidir. (*Pärpi buvä:*) *Kämpir, - deb çäqırdı* “(Parpi Dede:) – Hanım, diye çağırdı. (To‘xtaboyev, 2009, s. 36).

Burada önemli bir nokta gerek *çâl* gerekse *kämpir* kelimeleri doğrudan kişilere yönelik veya onlardan bahsederken kullanılabilir. Bunların dışında *moysäfid* “ihtiyar erkek” (< F. müy-ı sefid) kelimesi oldukça yaygındır.

Bunların dışında Özbek ağızlarındaki ömrün dönemini bildiren kelimelere de zaman zaman edebî metinlerde rastlanmaktadır: *buväk* “bebek”, *ninni* “yeni doğmuş bebek”, *cici* “yeni doğmuş bebek”, *çäqä* “çocuk”, *yâşullı* “yaşlı” vb.

Hitap için kullanılan yaş ifadesi taşıyan kelimeler

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Özbek Türkçesinde de öncelikle *abla*, *abi*, *teyze*, *hanım anne*, *amca*, *bey amca*, *dayı* gibi gerçek anlamı akrabalık bildirmek olan kimi kelimeler, hitap sırasında ilgili kişiye yaştan dolayı saygı göstermek amacıyla kullanılmaktadır.

Gerçek anlamı “anne” olan ancak yaşlı kadınlara hitaben *ânä* ~ *ânäxân* ~ *ânäcân* ~ *âyi* ~ *buvi* ~ *âyä* ~ *mâmä* ~ *mâmâ*; yaşlı erkeklere hitaben *âtä* ~ *âtäxân* (baba) *buvä* (dede), *bâbä* ~ *bâbây* (dede), *âqsâqâl* “ihtiyar (erkek)” kelimeleri çok sık kullanılmaktadır. Keza *xâlä* (teyze), *ämmä* “hala”, *tâğä* “dayı” *pâççä* “enişte”, *äkä* (ağabey), *âpä* (abla), *singil* (küçük kız kardeş) *ükä* (kız veya erkek kardeş), *ini* (küçük erkek kardeş) gibi kelimeler de kişinin kendisinden büyük veya küçük kişilere hitabında kullanılması durumuna örnek olarak gösterilebilir.

Bunların dışında Özbek ağızlarında kullanılan yine akrabalık bildiren ancak yabancılarla yaşına göre hitap ederken kullanılan *âpâyi* ~ *âpâqi* ~ *âqâğâyi* “nine” *buvi* (nine), *enä* (anne) *âyä* (anne), *âyäçä* (genç anne), *äbä* (anne, nine), *âğä* (ağabey), *äçä* (anne, nine), *mâmâ* (nine, yaşlı kadın), *yeznä* “enişte” gibi kelimeler ile *âpâq* “apak” kelimesinin sıfat olarak anne ve baba kelimeleriyle kullanılmasıyla ortaya çıkan *âpâq dädä* ~ *bâbä* “dede”, *âpâq âyi* “nine” de özellikle tahkiyeye dayalı metinlerde karşımıza çıkmaktadır.

Sonuç

Özbek lehçesinde genel Türkçedeki yaşla ilgili ortak yapılar büyük ölçüde kullanılmaya devam etmektedir. İlâveten bu lehçede birçok yeni kavramlar gelişmiştir. Bunların bir kısmı Arapça ve Farsça kökenlidir. Öte yandan yaş ifadesinde artık modern dünyanın icaplarından dolayı resmîyette ve genel kullanımda miladî takvime dayalı söyleyiş hâkimdir. Fakat halk arasında zaman zaman 12 Hayvanlı Türk Takvimine göre hesaplama da karşımıza çıkmaktadır. Yine genel Türkçede olduğu gibi Özbek Türkçesinde de doğrudan ömür dönemlerini gösteren belgisiz isimlerin yanında kişiye ait yaş dönemini ima eden birçok akrabalık terimi vardır. Aslında akrabalık bildiren bu kelimeler hitap edilen kişinin nispeten genç veya yaşlı olmasına göre tercih edilmektedir.

Taranan Eserler

Ahmad, S. (2008). *Jimjitlik*. Taşkent: O‘zbekiston.

Avaz, S. (2006). *Temurg‘ozı To‘ra*. Taşkent: Sharq.

Farrux Hasan o‘g‘li (2013) <https://n.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/qiziqarli-malumotlar/besh-muchal-yoxud-inson-asri> . erişim: 13.10.2021 saat: 15.07

- fozil yo'ldosh o'g'li (1998). *Alpomish: O'zbek Xalq Qahramonlik Dostoni*. Yaziya geçiren: M. ZARIFOV. Yayima hazirlayan: HODI ZARIF– TO'RA MIRZAYEV. Taşkent: Sharq.
- Kadirov T. R. (2020). "Koreys Tili Og'zaki Nutqida Xushmuomalalik Kategoriyasi Elementlarining Qo'llanilishi". *ХАЛҚАРО ИЛМИЙ-АМАЛИЙ КОНФЕРЕНЦИЯ МАТЕРИАЛЛАРИ Самарқанд, 2020 йил 15 май*. Samarqand: СамДЧТИ. (s. 206-208)
- Kamol, J. (2017). *IQBOLNOMA Asliyatdan O'zbekiston xalq shoiri Jamol Kamol tarjimasini*. Toshkent: Extremum – press.
- Muxtor, Ä. (2018). *Chinor*. Taşkent: Yoshlar.
- Shoumarov G.B. - Haydarov I.O. – Sog'inov N.A. - Akramova F.A., - Solihova G. - Niyozmetova G. (2008). *Oila Psixologiyasi*. Taşkent: Sharq.
- shukrullo (1991). *Kafansiz Ko'milganlar*. Taşkent: Mehnat.
- To'xtaboyev, X. (2009). *Besh Bolali Yigitcha Sarguzasht Roman*. Taşkent: Yangi asr avlodi.

KAYNAKLAR

- O'zbek Tilining Izohli Lug'ati*, 1-5 Cilt, Taşkent: O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi, 2007.
- Shahgoli, N. Kh. -Yaghoobi, V. - Aghatabai, Sh. - Behzad, S. (2019). "Dede Korkut Kitabı'nın Günbet Yazması: İnceleme, Metin, Dizin ve Tıpkıbasım", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 16/2, s. 147-379.
- Tolkun, S. (2021a). Özbek Türkçesinde +lär Eki. *IJVUTS*, 3 (5), 1-38. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ijvuts/issue/60512/883340>
- Tolkun, S. (2021b). "Özbek Türkçesinde Sayılar ve Sayılara Gelen Yapım Ekleri". *IJVUTS*, 3 (6), 143-182. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ijvuts/issue/64704/986023>
- Tulum, M. M. – Azılı K. (2015). *Eski Uygurca Edgü Ögli Tigin Anyıg Ögli Tigin (İyi Niyetli Şehzade – Kötü Niyetli Şehzade) Burkançı Seyirlik Eser*. İstanbul: Doğu Kütüphanesi.

Extended Abstract

In Uzbek Turkish, there are some stereotypes and idioms about expressing age, asking and answering age, and specifying the date of birth in the process of birth and death. When asking age, the question adjective *necha* “how many” is used, but sometimes other the question adjective *qancha* “how many” are used. The verbs *tug‘il-*, *dunyoga kel-*, and *tavallud top-* are used to be born. There are essentially *yasha-*, *umr ko‘r-*, *umr sur-* etc. next to it are the verbs *o‘t-* (literal meaning: to pass) for the verb to live. There are compound verbs brought after the numbers which are used to express how old the person has completed as *yosh(i)ga kir-*, *yosh(i)ga chiq-*, *yosh(i)ga tol-*, *yosh(i)ga yet-*, *yosh(i)ga bor*, *yosh(i)ni ko‘r-* etc. While the verbs *o‘s-* ~ *ulg‘ay-* ~ *katta bol-* (to grow up), *qari-* ~ *keksay-* ~ *qartay-* (to get old) express the progression of age, there are verbs such as *yoshar-* ~ *yashar-*, which means getting younger.

There are two different calendars at the point of specifying the date of birth in Uzbeks. The Gregorian calendar is mainly used in modern Uzbek life, but the ancient *the 12-Animal Cycle Turkish Calendar* is also known among the people, so the birth of the person is asked according to both the Gregorian and animal calendars.

In order to indicate when the person was born, the adjectives *nechanchi* “how many” or *qaysi* “which” are added to the words *kun* (day), *oy* (month) or *yil* (year) with the suffix, or directly *qachon* “when” interrogative adverb, meaning to be born, is attached to one of the verbs. When the month is asked (eg: *fevralda tug‘il-* “to be born in February”), when the year is concerned, the suffix that commonly generates ordinal numbers (eg: *qirqinchi yilda tug‘il-* “to be born in 1941”) or the related history as in Turkey Turkish, it is used with the locative suffix (eg: *qirq birda tug‘il-* “to be born in 1941”).

According to ancient *the Twelve Animal Cycle Turkish Calendar* living among the people, the word *muchal* is used to find out which period the person belongs to rather than the year. In this, “*Muchalingiz nima? ~ Qaysi muchaldansiz? ~ Qaysi muchalda tug‘ilgansiz? ~ Muchalingiz qaysi yili?* etc. “When did you born according to ancient The Twelve Animal Cycle Turkish Calendar?” question statements are used. In addition, a celebration is held with the name of “*muchal to‘yi*”, when the *muchal* is completed every twelve years. For example, *birinchi muchal* means twelve-year-old, *ikkinchi muchal* means twenty-four-year-old.

In order to indicate about one year of age, the plural suffix *+lar* can be added to the number name or this structure can be reinforced with the word *chama* “estimate, guess”: (*yoshi*)

o'ttizlarda ~ *o'ttiz yoshlar* ~ *o'ttiz yoshlar(i)da* “(age) thirties” ~ (*yoshi*) *o'ttizlar chamasida*” ~ *o'ttiz yoshlar chamasida* “around the age of thirty” etc. Apart from this, numbers can also be used in reduplication: *o'ttiz qirq yoshlar(i)da* “thirty forty years old”, *qirq ellik yashar* “forty fifty years old” etc.

On the other hand, there are a number of words expressing different age periods in Turkish dialects such as *chaqa* (child), *chaqaloq* (baby), *bola* (child), *chaqa* (child), *yigit* (young man), *o'smir* (12-16 years old), *o'spirin* (teenage boy), *kelinchak* (new bride), *juvon* (newly married woman, young widow). There are indefinite adjectives such as *yosh* (small, young, etc.), *o'rta yashar* (middle-aged), *chol* (old-aged man) *mo'ysafid* (old-aged man, grey-haired), *kampir* “old-aged woman”, *qari* ~ *qariya* ~ *keksa* “old, elderly”.

In addition, just like in Turkey Turkish, some words indicate kinship, such as *ona* ~ *oyi* ~ *aya* (mother), *ota* ~ *dada* (father, grandfather) *xola* (maternal aunt), *jiyan* (nephew), *aka* (elder brother), *opa* (elder sister), *singil* (younger sister) *uka* (younger brother or sister), which used for addressing that people is older or younger than the speaker instead of their real name. *Ona* ~ *onaxon* ~ *onajon* ~ *oyi* ~ *oyijon* etc. which literally means “mother” but is used for older women; *otaxon* (father) *buva* (grandfather), *bobo* (grandfather) used for old men. Apart from these, there are words used when addressing foreigners in Uzbek dialects like *buvi* (nine) *aya* (mother), *ayacha* (young mother), *aba* (mother, grandmother), *og'a* (elder brother), *acha* (mother, grandmother), *momo* (grandmother) are also encountered especially in narrative texts.